

ВИНИКНЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУТНІСТЬ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

А.С. Мохненко – к.е.н., доцент Херсонський ДАУ

Постановка проблеми. Формування будь-яких організаційно-господарських структур як у сільському господарстві, так і в інших складових частинах агропромислового виробництва залежить від конкретних умов, що склалися у тому чи іншому регіоні, чи в державі в цілому. Зміни, що проходять у різних сферах суспільного виробництва, особливо в періоди глобальних перетворень, супроводжуються процесами як відновлення господарських структур, які існували в минулому, так і створенням нових господарських формувань. Ця об'єктивна закономірність характерна для будь-яких періодів проведення реформ і в будь-яких країнах. Не стало це винятком і для агропромислового виробництва України.

Стан вивчення проблеми. Процеси реформування в АПК супроводжувалися кардинальними змінами в діяльності організаційно-господарських структур. Так, на базі колишніх господарських формувань утворились нові форми господарювання, розширили діяльність господарства населення та видозмінилися господарства суспільного сектору.

Проте "спроби негайно реформувати сільське господарство шляхом революційної трансформації діючих господарських структур (колгоспів і радгоспів), не створили основних економічних передумов для формування конкурентоздатних та продуктивніших, не забезпечили позитивних результатів".

Важливе місце в цих перетворюючих процесах займає фермерство, як одна з провідних форм господарювання в розвинених країнах світу. Як кожна форма господарювання, фермерство має свою історію розвитку.

Завдання і методика досліджень. Завданнями статті є дослідження виникнення, еволюція та сутність фермерських господарств в Україні. Методологічною основою досліджень є діалектичний метод пізнання і системний підхід до вивчення економічних процесів.

Результати досліджень. Основою існування будь-якого суспільства є матеріальне виробництво. Залежно від складу його матеріально-технічної бази воно приймає економічну форму. Першою формою таких відносин стала первісна община, яка мала родинноплеменну основу. В умовах жорсткого протистояння з дикою природою альтернативи колективної господарської діяльності не було. Головними характерними ознаками цього етапу

господарювання людини були: примітивні знаряддя праці – часто продукти природи, а не людській діяльності; ручна праця з низькою продуктивністю праці; відсутність товарно-грошових відносин і панування натурального господарства.

На цьому етапі господарювання можна виділити дві стадії розвитку. Перша – характеризується відсутністю відтворювальної основи. Вона є пасивним користуванням дарами природи – збирання, охота, рибальство. Друга стадія була ознаменована "приборканням вогню" і переходом до виготовлення знарядь праці. Відбувається приручення тварин і використання землі як чинника матеріального виробництва, формується відтворювальне господарство. Повного витіснення збирання і полювання не відбувається, як вид діяльності вони поступово поступають своїми позиціями відтворювальному типу господарювання, зменшуючи тим самим залежність від дикої природи.

Не дивлячись на очевидний прогрес в розвитку матеріального виробництва його як і раніше було орієнтовано на задоволення особистих потреб людини, сім'ї, характеризувалося нерозвиненістю суспільного розподілу праці, низькою продуктивністю, відсутністю товарного обміну.

Під впливом потреб, з одного боку, і завдяки накопиченому досвіду і вдосконаленню знарядь праці, з іншою, відбулося зростання продуктивності праці, розвивається суспільний розподіл праці, що привело до появи надлишків предметів споживання. Саме в цей час з'являється абсолютно нова форма власності – приватна (першим таким об'єктом була худоба). Обмін надлишками набуває регулярного, товарного характеру. Можливості людини самостійно протистояти дикій природі і вирішувати питання виробництва істотно розширюються, що приводить до відособлення сімей з общини, в результаті численних переділів знарядь праці, худоби і землі формується приватне їх утримання, а потім і приватна власність.

Поява індивідуально-сімейних господарств ознаменувала перехід до нового етапу в розвитку людської цивілізації, що характеризується вищим рівнем продуктивності праці, пануванням відносин приватної власності, появою товарного обміну.

Стародавній Схід став першим Світовим центром, що зробив наступний крок в розвитку системи господарювання за допомогою переходу до державності. Головною особливістю цього регіону, на думку багатьох учених, було зрошуване землеробство. Іригаційні споруди були складними і трудомісткими в споруді і змісті, що зумовило участь в господарській діяльності і держави, зменшивши тим самим роль індивідуальних сімейних господарств. Широко використовувалася праця рабів. Таке положення зберігалось впродовж багатьох століть.

Значний внесок у розвиток системи господарювання вніс

Середземноморський регіон. Можливість прояву кращих індивідуальних якостей людини привело тут до швидкого розширення населення по достатку і виникненню рабовласницьких держав. У Стародавній Греції і Римі головну роль в сільському господарстві грали крупні рабовласницькі господарства, які в епоху існування Римської імперії одержали назву латифундій. На відміну від Греції, де що веде роль грали ремесла і торгівля, в Римі очолює було сільське господарство. Через економічні і соціальні причини ефективність господарської діяльності латифундій знижувалася, застосування праці рабів в цих умовах стало не вигідним і відбулося їх дроблення. Раби, що відпускаються на свободу, звично працювали на ділянці землі, що надається крупним землевласником, вони одержали найменування колонов. Саме колоны в майбутньому і склали основу шаруючи кріпосних селян в Західній Європі.

На території Франкської держави розвиток господарської діяльності йшов декілька іншим. У V-VI століттях франки, будучи нащадками німецьких племен, вели своє господарство на основі колективного володіння землею, у формі общини – мазкі. Кожна сім'я одержувала в користування ділянку ріллі, яка після збирання врожаю перетворювалася на загальне пасовище. На цьому етапі володіння землею було суспільним, а праця і розподіл продуктів праці – індивідуально-сімейним. Проте надалі відбулося розширення членів мазкі, що привело до зменшення середніх розмірів селянських наділів і появи крупної феодалної вотчини – вілл, заснованих на праці залежних селян і натуральному характері виробництва.

Розвиток сільського господарства в Англії мав свої особливості. До XI століття тут разом з великими товаровиробникам і існувало багато дрібних селян-власників. Проте в XI столітті, у зв'язку з поряд геополітичних подій, відбулося укрупнення виробництва і поява безземельних селян. Земельний перепис того часу показав, що найпоширенішою формою господарювання став маєток з використанням кріпосних селян, що одержав назву, – манор, а вільні селяни, що збереглися, – фригольдери – не грали істотної ролі. Активний розвиток внутрішнього ринку країни привів до появи копигольдерів (напівзалежних селян), що грали активну роль в забезпеченні господарств робочою силою. Саме на цьому етапі англійське селянство, в переважній масі, стає вільним.

У XI-XII століттях в Німеччині відбулося розкладання первісної общини і перехід до феодално-кріпосницьких відносин. Порівняно з іншими країнами Західної Європи Германія в розвитку аграрного виробництва істотно відставала як в розвитку форм господарювання, так і у вдосконаленні технологічного рівня. Індивідуально-сімейне виробництво існувало на рівні дрібних

присадибних ділянок і не було товарним.

Фермерські господарства країн Західної Європи пройшли тривалий еволюційний шлях свого інтенсивного розвитку. В даний час в ринкових умовах господарювання вони відрізняються від фермерських господарств України високим рівнем державної підтримки, використанням сучасної техніки і технології, рівнем інтенсифікації, організацією виробництва і кваліфікованого управління, ефективною мотивацією власників і працівників ферм, ринковою інфраструктурою в умовах розвиненої кооперації, наявністю якісної мережі дорогих, фінансовою сферою. Ці і інші умови визначають ефективне господарювання фермерського сектора аграрної економіки, яких в Україні поки немає. Всі ферми в Західній Європі, незалежно від їх характеру (основні і підсобні, великі і дрібні, багатогалузеві і спеціалізовані і т.п.) вимушені добиватися високих економічних результатів. Обумовлено це тим, що конкурентна боротьба в ринкових умовах при неефективному господарюванні ферми розоряються, продаються, їх землі при дефіциті ріллі в Західній Європі відходять до інших ферм.

Аналізуючи розвиток аграрного сектора в країнах Західної Європи можна виділити ряд об'єктивних тенденцій в розвитку фермерської форми господарювання, важливих для розуміння сучасної багатоукладної аграрної економіки:

1) Індивідуально-сімейні господарюючі суб'єкти з'являються тільки на пізньому етапі існування первісної общини, при порівняно вищому рівні продуктивності праці;

2) виникнення їх зумовлювалося, з одного боку, соціально-технологічним чинником – бажанням людини проявити індивідуальні якості, а з іншої – можливостями вести господарство відособлено;

3) в період рабовласницького устрою господарського життя, який низці країн вдалося уникнути, відбулося різке скорочення числа і зменшення середніх розмірів індивідуальних господарств, нерідко до рівня присадибного господарства;

4) в період середньовіччя частка дрібних товаровиробників сільськогосподарської продукції в її загальному об'ємі як і раніше мала. Тільки на пізньому етапі феодалізму відбувається зростання частки селянських господарств, проте виробництво як і раніше носить в основній своїй масі натуральний характер;

5) система нових економічних відносин, перехід до якої був ознаменований буржуазно-демократичними революціями, підкріплена серйозним технологічним стрибком, створила умови для активного розвитку товарно-грошових відносин. Саме у цей період індивідуальні селянські господарства набувають найбільшого поширення.

Еволюція аграрного сектора в Україні в цей час йшла своїм шляхом, який значно відрізнявся від країн Заходу. Община, як

основний господарюючий суб'єкт, з'явилася в Україні на рубежі I-II тисячоліть і проіснувала тут близько дев'яти століть. Індивідуальні господарства функціонували в основному у вигляді присадибних господарств. Проте цей період мав і ті особливості, що разом з селянськими общинами існувало велике число крупних феодальних господарств, заснованих на кріпосній праці.

Слід відмітити, що наші предки досить успішно вели сільське господарство в минулому, хоча і не називалися фермерами. Так, за даними О.Субтельного на Україні до середини XVII століття для заможного селянина, а їх було багато, цілком звичайним було обробляти наділ 8-12 га землі, мати одного-двох коней чи волів, дві-три корови, кілька свиней і десятку курей та гусей. І результати господарювання були не гірші, а навіть в деяких випадках кращі, ніж у західних чи у наших сучасних фермерів.

Отже, наші предки більшою мірою концентрували увагу не на запозиченні іншомовних назв для своїх господарств і для себе особисто, а на вирішенні завдань результативного ведення своєї діяльності. Вони твердо усвідомлювали, що зміна назв – це популістський захід, а не ефективний шлях розвитку своєї господарки.

У історичному плані найкрупнішою зміною в сільському господарстві України (тій частині, яка у той час була у складі Російської імперії) стала відміна кріпосного має рацію (1861 р.). Селяни одержали близько 40 млн. га і були звільнені від кріпосної залежності. Результат позначився відразу – спостерігалось зростання виробництва зерна на 46% (з 141 до 216 млн. пудів). Проте, політика консервації громадського селянського колективізму, що проводиться аж до 1905 р., стримувала розвиток аграрного сектора економіки. Общини як основні організаційно-правові форми і суб'єкти ринку мали тільки землю і гостро потребували інвестицій. Поява іпотечних банків при майже абсолютному їх монополізмі привела до збереження кабального аграрного колективізму, як умови збільшення прибутків фінансистів.

Ситуація стала змінюватися тільки в 1906 р. з відставкою Ради Міністрів на чолі з графом С.Витте і приходом до влади П.Столипіна. По суті почався новий етап аграрних реформ. В цей час відміняється залежність селян від общин, вирішується виділення селян без викупу землі. Проте виникла, проблема недоліку земель, і уряд став передавати землі з власності царської сім'ї. Крім того, було організовано масове переселення селян на вільні землі. Для викупу земель і формування капіталу селянських господарств, що створюються, стали використовуватися можливості Селянського банку по нижчим ставкам порівняно з іпотечними банками. При цьому казенні землі продавалися за цінами на 20% нижче за них реальній вартості.

Столипінська реформа успішно пройшла в регіонах з високим рівнем інтенсивності товарного сільськогосподарського виробництва: в Україні, в окремих губерніях Поволжя, у Прибалтиці, де хутірська система існувала вже багато десятиліть.

Головною політичною метою реформ П.Столипіна було створення стійкого класу сільських товаровиробників – селян-власників. Поява селянського (фермерського) класу, на його думку, дозволяла б реалізовувати підприємницьку ініціативу, яка була скована общиною. Послідовний і продуманий хід реформ дозволив би оздоровити аграрний сектор, створити середовище, де конкурували і селяни, і общини, і крупні господарства, які були засновані на базі поміщицьких володінь. Крім того, реалізація має рацію свободи на переміщення і вибір виду діяльності створила б вільний ринок праці. Створення Селянського земельного банку і його ефективна і цілеспрямована діяльність дозволили загальмувати монополістичну експансію фінансового капіталу на селі.

Аграрна реформа вивела країну за темпам зростання на одне з провідних місць в Європі і зберегла його аж до першої світової війни. Успіх реформ пояснювався наступними причинами:

1. Реформи були логічним продовженням аграрних змін в російському селі в 1861-1905 рр.

2. Реформа П.Столипіна почала здійснюватися в історично сприятливих умовах: країна була аграрною; основну частину валового національного продукту складала сільськогосподарська продукція; розвиток здійснювався по шляху створення вільного ринку праці і капіталу; в цілому реформи відповідали загальному ходу економічного розвитку країни.

3. Насильницький характер реформ не суперечив інтересам населення, навпаки, вирівнювалися умови для економічного розвитку, як окремих осіб, так і різних форм господарювання.

Розглядаючи характер розвитку аграрного сектора України порівняно з країнами Західної Європи не важко відзначити таку його особливість як наявність великого числа дрібних товаровиробників, що конкурували між собою і з крупним виробництвом. Специфіку такого явища можна пояснити причинами, які умовно розділити на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних причин можна віднести велику територіальну протяжність і низьку щільність населення країни, внаслідок чого ослаблялися інтеграційні процеси у сфері товарного обміну, переміщення ресурсів виробництва, обміну досвідом і т.д. Об'єктивною причиною можна назвати і природно-кліматичний чинник. Знаходячись в нестійкій зоні сільськогосподарського виробництва, селянам доводилося зустрічати більше труднощів в процесі виробництва, чим селянам Заходу.

Столипінська аграрна реформа, розрахована на 20 років, вже

за перші роки свого проведення дала вельми відчутні результати і зробила позитивний вплив на розвиток сільського господарства. Хуторські господарства, що виникли за роки реформи, були прообразом сучасного селянського (фермерського) господарства, подібного американському або західноєвропейському, і мали всі шанси стати інтенсивними і високоефективними сільськогосподарськими підприємствами.

Наступний етап земельних перетворень розпочався в 1917 р., коли був прийнятий декрет “Про землю”, згідно з яким проголошувалася рівнозначність всіх форм землекористування: подвірної, хутірської, общинної, артільної. Широкі селянські маси підтримували цей декрет. Але закон “Про соціалізацію землі”, який вийшов через кілька місяців, віддавав перевагу артільному та кооперативному господарствам, а не одноосібному. “Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”, яке вийшло через рік, передбачало перехід земельних ресурсів в єдиний державний фонд. Декрет “Про землю” фактично було анульовано.

У період громадянської війни було повністю знищено крупні високоефективні поміщицькі землеволодіння і значну частину капіталізованого селянства, а політика “воєнного комунізму” з її продрозкладкою та численними податками призвела село до повного зубожіння.

Нова економічна політика, яку проголосив X з'їзд ВКП(б), знаменувала собою черговий етап аграрних перетворень. Починаючи з 1925 р., було дозволено передавати землі в оренду, здійснювалися безпосередній товарообмін із селянином і позаподаткова заготівля сільськогосподарської продукції. Будь-яких обмежень на діяльність власника в той період не було. Саме тоді виникла необхідність у розробці науково обґрунтованої програми реорганізації сільського господарства і наближення його до ринкових умов.

Селянські господарства в Україні проіснували аж до суцільної колективізації. Сімейне ж господарство залишилося у формі особистого підсобного господарства, але товарним воно вже не було.

Таке положення збереглося до 1990 р., коли був прийнятий Закон України “Про селянське (фермерське) господарство”, після якого почався новий етап відновлення фермерських господарств, як господарюючий суб'єкт в аграрній економіці України.

Висновки та пропозиції. Таким чином, еволюція селянства України і світовий досвід дозволяють зробити висновок про те, що фермерські господарства, на наш погляд, – це самостійна мала форма підприємництва в аграрному бізнесі, яка визначається як економічно (може і юридично) самостійно господарюючий суб'єкт,

що створюється окремим громадянином (сім'єю або групою осіб) і що здійснюють на принципах комерційного розрахунку товарне виробництво, переробку, реалізацію і використання сільськогосподарської власної і такої, що купується продукції на основі власного і позикового капіталу, землі, виробничих фондів, власної і найманої робочої сили.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зинченко А.П. Сельскохозяйственные предприятия: экономико-статистический анализ. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 160 с.
2. Бакетт М, Фермерское производство: организация, управление, анализ / Пер. с англ. А.С. Каменского. – М.: Агропромиздат, 1989. – 464 с.
3. Головин А.А. Повышение эффективности функционирования фермерских хозяйств. – Курск: Изд-во КГСХА, 2006. – 358 с.
4. История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма / Под ред. З.В. Удальцова. – М.: Наука, 1985. – 25 с.
5. История советского крестьянства / Под ред. В.П. Шерстобитова. – М: Наука, 1986. – 233 с.
6. Мармуль Л.О. Ефективність функціонування обласного АПК в умовах ринкових відносин (питання теорії). – Херсон, 1999. – 48 с.
7. Мохненко, А.С. Становлення малого бізнесу регіону та підтримка його розвитку (на прикладі Херсонської області): дис. ... кандидата. екон. наук: 08.10.01 / Мохненко Андрій Сергійович. – Київ, Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України 2002. – 176 с.
8. Никольский С.А. Земледелие и крестьянство как природно-экономические явления. – М.: Вопросы философии, 1991. – С 13-25.
9. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / За ред. П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина. – К., 1996. – 664 с.
10. Трико А.Р. Законы управления экономикой / /АПК: экономика управления. – 2005. – №6. – С. 23-28.
11. Шульський М.Г. Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи // Монографія. – Львів : Видавництво "Край", 2003. – 280 с.